

İLK YAZILI BELGELERİMİZE GÖRE TÜRKLERDE GİYİM

Dr. Murat ÖZAN

Türk milleti, asırlardan beri tabiatla iç içe yaşamış, uçsuz bucaksız bozkırlarda hayvan sürüleri beslemiş, avlanmış, savaşmış; kısacası çok hareketli bir hayat sürmüştür. Acaba bu hareketli hayat içerisinde sıcak, soğuk rüzgâr, kar, yağmur gibi tabiat hadiseleri ile başka tesirlerden korunmak için ne gibi malzemeler kullanmış, nasıl bir giyim tarzı geliştirmiştir?

Bu sınırlı araştırmada, Türklerin giyecaklarını, bu giyecakların ana malzemelerinin neler olduğunu, yaşayış tarzına göre ne gibi elbiseler içat ettiklerini, giyim ve terzilikle ilgili olarak hangi merhaleye ulaştıklarını ortaya koyup değerlendirmeyi hedefledik.

Çalışmamız, Türklerin 15. yüzyıla kadar kullandığı giyecakların tesbiti ile sınırlandırılmıştır. Bu sebeple, araştırmada Orhun ve Uygur Yazıtları, Divanü Lügat-it Türk, Kutadgu Billig, Atabet-ül Hakayik ve Dede Korkut Hikâyeleri'nin taranmasıyla elde edilen malzemeler esas alınmıştır. Ayrıca W. Eberhard'ın Çin'in Şimal Komşuları, Behaeddin Ogel'in Türk Kültür Tarihine Giriş, Emel Esin'in İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş, İbrahim Kafesoğlu'nun Türk Millî Kültürü adlı eserleri başta olmak üzere diğer kaynaklardan da istifade edilmeye çalışılmıştır.

Elimizdeki malzemeleri aşağıdaki gibi sınıflandırıp değerlendireceğiz:

1. Başlıklar
2. Elbiseler
3. Çizme ve Ayakkabılar
4. Giyimle İlgili Teknik ve Malzemeler
5. Sonuç

I. BAŞLIKLAR

Başın sıcak, soğuk, rüzgâr gibi tabiat hadiseleri ile düşmandan gelebilecek her türlü tehlikelere karşı korunması gerekiyordu. Ayrıca sosyal statüyü belirleyecek bazı sembollere de ihtiyaç vardı. Türkler bu amaçlarla çok çeşitli başlıklar kullanmışlardır. Taranan kaynaklarda Türklerin başlıklarıyla ilgili olarak şu isimlerle karşılaştık:

Börk: Başlık

Tatsız Türk bolmas, başsız börk bolmas. (Acemîsiz Türk, başsız börk olmaz.)

(1)

Ala başlı erkekimçe gelmez mana
Başundaki tuğulganı ne ögersin itum
kâfir

Başundaki börkümce gelmez mana.

(2)

Kuturma: Önde ve arkada iki kanadı bulunan börk. (3)

Sukarılaç börk: Uzun börk. (4)

Kıhıhıg börk: Kenarlı börk. (5)

Kıymaç börk: Çiğillerin giydiği, tiftikten yapılan beyaz başlık. (6)

Börkün Türk kültüründe önemli bir yeri vardır. Adeta Türk'ün sembolü durumundadır. Kul Tigin heykelinin taca benzeyen, üç dişli ve kenarlı börkü, Hun devrinden beri Çin sanatında kuzeyli beylerin başında görülen bir başlıktır. (7) Göktürk dönemine ait tasvirlerde de börkü sıkça görülmüştür.

Eberhard, Kıpçak Türklerini anlatırken "Hükümdarları A-ji adını alır. Onun için A-ji soy adını almışlardır. A-ji, kıyın samurdan bir börk giyer. Yazın börkte altın düğmeler bulunur. Börkün ucu sivri ve kıvrıktır. Daha aşağı mevkide bulunanların hepsi beyaz keçe börk giyerler." (8) demektedir.

Görülüyor ki borkın uzun, kıvrık, sivri, kenarlı ve tığ şeklinde olmak üzere pek çok çeşidi mevcuttur. Bunların sosyal statüyü belirlemede bir unsur olduğu da yukarıdaki örneklerden anlaşılabilir. Türklerin yaşadığı çevreden temin edilebilecek en tabii malzemeler deri ve yün olduğu için de borkların ana maddesini bu malzemeler meydana getirmekteydi.

Kedük: Tolganın altına giyilen ve tüyden yapılmış başlık. (9)

Savaşçı bir milletin başından etkileyeceği tolganın daha rahat taşınabilmesi ve başa zarar vermemesi için icat edilmiş olan kedük de malzemesini avlanan hayvanların tüyünden almıştır.

Yalgalduruk: Başlık; kepenek arkasına dikilen bir keçe parçasıdır ki yağmurdan, soğuktan, kardır korunmak için kullanılır. (10)

Bu örnek, keçenin yüzyıllarca evvel Türkler tarafından yapıldığını ve tabiatla kucak kucağa yaşayan milletimizin kötü hava şartları karşısında her türlü tedbiri aldığını ifade etmesi bakımından önemlidir. Kepenagin çobanlar tarafından giyildiği göz önüne alınırsa "yalgalduruk"un çobanlara mahsus bir başlık olduğu anlaşılır.

Bürünçük: Kadın baş örtüsü. (11)

Buğün Anadolu'da da kullanılan "bürünçük", "bürüncek", "bürünçek" kelimelerinin "bürünmek" fiilinden türetildiği açıktır. Etimolojideki Bilgiler "bürünçük"ün ne zaman ortaya çıktığını söylememize imkân vermemektedir. Kaynaklarda bork için kadın erkek ayrımı yapılmadığını görüyoruz. Bu sebeple, borkü hem kadın hem de erkeklerin kullandığını düşünmek mümkündür. Ancak kadın baş örtüsü "bürünçük", daha sonraki devirlerde İslamiyet'in tesiriyle ortaya çıkmış olmalıdır.

II. ELBİSELER

Türkler elbise için genellikle ton/don kelimesini kullanmışlar, bunun yanında kehdü (giysi), kedhüt, kadim (giyim), kedim, kedü kelimelerine de yer vermişlerdir:

Er ton gedhti. (Adam elbise giydi.) (12)

Yalng budunug tonlug, gıgany budunug bay ıldım. (Çıplak halkı giyimli, fakir halkı segin kaldım.) (13)

Tonum koy yüngi tap yigüm arpa aş
Tukel bolch dünyla munga ay kadaş
(Giymek için, koyun yünü ve yemek için arpa aşına bena yeter; ey kardeş, bu dünyadan başka bir şey beklemiyorum.) (14)

Titürse içürse kedürse kedim
At üstem lız oılan bu türse talim
(Silah arkadaşlarını yedirdir içirmeli, giydirdir kuşatmalı; onlara çok at, kolum, köle ve cariye ihsan etmelidir.) (15)

Taradığımız kaynaklarda elbise çeşitleriyle ilgili olarak şu isimleri tesbit ettik:

Yalma: Kaftan, kalın kaftan. (16)

Yarıkında yalmasında yüz artuk okun urtı. (17) (Zarından, kaftanından yünden fazla ok ile vurdular.)

Kaftan: Kaftan kelimesinin bazı sözlüklerde Farsça, bazılarında Türkçe olarak gösterilmesi bir yana, Kaşgarlı Mahmud'un kaftandan söz etmesi, üzerinde durulması gereken önemli bir husustur.

Er kaftan yamadı. (Adam, kollarını yenlerine sokmadan, belini iliklemeden kaftan omuslarına attı.) (18)

Bu örnekten, kaftanın doğme ve iliklerinin olduğunu, yine Divan Lügat-it Türk'te geçen "Ol kaftan kurşadı." sözünden de bir kurşanın bulunduğunu sahyoruz. Eberhard'ın "Türklerin elbiseleri soldan iliklidir." (19) sözleri de kaftanda doğme ve ilik'in bulunduğunu doğrulamaktadır.

Dede Korkut Hikâyeleri'nde mutlu günlerde giyilen "kırmızı kaftan"dan söz edildiği gibi, gelinin damada hediye olarak verdiği "ergenlik kırmızı kaftan"dan da bahesedilir. Bu örnekler kaftanın sosyal hayatta birtakım anlamları ifade ettiğini göstermektedir. Yine Dede Korkut'ta "Ardı yurtuklu" kaftandan söz edilmesinden, kaftanın bir de yurtmacının olduğunu öğreniyoruz.

Türkler astarlı kaftanlara daha çok "kapama" diyorlardı. Kemsel ve Kem-

sal sözleri de Kırgızlar tarafından pamuk astarlı kaftanlar için kullanılıyor. du. (20)

Çekrek kapa: Yünden yapılan, kölelerin giydiği cepsiz bir kaftan. (21)

İçmek: Kuzu derisinden yapılmış kürk. (22)

İçük: Samur, teğin gibi hayvanların derisinden yapılan kürk. (23)

Kulakton: Yenleri kısa elbise. (25)

Kedhük: Kepenek, yağmurluk. (24)

Yaptaç: Çobanların giydiği bir çeşit kepenek. (26)

Çenigytü: Küçük hırka. (27)

Görünüyor ki özellikle kaftan Türklerin üst giyimleri arasında önemli bir yer tutmaktadır. Bunların samur, teğin, kuzu gibi hayvanların derisinden yapıldığı, kölelerin ise yünden yapılan ve cepsiz bir kaftan türü olan "Çekrek kapa" kullanıldıkları anlaşılmaktadır. Bu da kaftanın, insanların toplum içerisindeki mevkilerini gösteren bir unsur olduğunu ifade etmektedir. Kaynaklarda özellikleri belirtilmemiş olsa da, yukarıdaki örneklerden Türklerin küçük hırka ve yenleri kısa elbiseler de giydiklerini öğreniyoruz.

Hayatını at üzerinde geçiren Türk insanının, ata rahat binebilmesi için her halde pantolonları da olmalıydı. İnceleştirmiş kaynaklarda bugünkü pantolon veya benzeri giyeceklerle ilgili olarak "üm" ve "yışım" kelimelerini tespit edebildik:

Üm: Şalvar, don. (28)

Yışım: Soğukta dizlere giyilen nesne, bir çeşit çakır. (29)

Bunların bir çeşit pantolon olduğunu söyleyebiliriz. Türklerin üzerlerine uzun bir kaftan giymeleri sebebiyle pantolonları dıştan kapamıyor ve adeta bir te don şekline geçiyordu. Fakat Çin kaynakları Hunların deri pantolonlarından ilgili söz etmektedirler. (30) Kazaklar "sai-bar" diye adlandırdıkları geniş bir seyahat pantolonu giyiyorlardı. Bu kelime Farsça "şalvar"dan değildir.

Demir çağına ait Türk mezarlarında ise daha çok paçaları dar pantolonlara

rastlanmıştır. (31) Öyle anlaşıyor ki dar paçalı pantolonlar çizme ve dizlik giyebilmek için daha uygun ve rahat oluyordu.

Şekli nasıl olursa olsun, başka milletler pantolonu Türklerden öğrenmiş ve almışlardır. Eberhard "Kürk ve posttan elbise giyerler, deri pantolonları vardır. Pantolonu Çinliler bunlardan almışlardır." demektedir. (32) Deri, Türkler için en kolay elde edilebilen bir maddedir. Tabii ki bu maddeyi hayatının her safhasında çeşitli ihtiyaçları için kullanıyordu.

Türklerin elbise için genellikle ton/don kelimesini kullandığını söylemiştik. Dede Korkut Hikâyeleri'nde "ak ton", "kara ton" şeklinde ak-kara motifini görüyoruz:

Ağ otağı koyuban kara otağa giren kızlar

Ağ tonları çıkarup karaları geyen kızlar (33)

Buradan da Türklerin sevinçli günlerinde giydikleri elbiselerden başka, yas günlerinde giyilen hususî elbiselerinin bulunduğunu anlıyoruz. Yine Dede Korkut'taki;

Güntü geldi

Sarı dinaltı kafır başın keşdüreyim senün için

Egni bak demür donum saklarıdum bugün için

Güntü geldi. (34)

sözlerinde geçen "demür don"un savaşlarda giyilen bir çeşit zırh veya zırhlı elbise olduğu açıktır.

Don, günlük hayatımızın ayrılmaz bir parçası olan yargı ve düşünce kalıplarında da yer almıştır:

Doğmadık çocuğa don biçilmez: Ele geçeceği, ortaya çıkacağı daha belli olmayan şeyler için önceden hazırlık yapmak doğru değildir. (35)

III. ÇİZME VE AYAKKABILAR

Çizme karşılığı olarak kullanılan eski kelime "oguk"tur.

Oguk: Çizme. (36) Tobol ve Kırgız

Türklerinde "uyuk" şeklinde hâlâ yaşmaktadır. (37) Ayakkabı karşılığı olarak ise özellikle Divanî Lügat-it Türk'te pek çok isim mevcuttur.

Çaruk: Çarık. (3)

Edük/etük: Edik, ayakkabı, pabuç. (39)

Büküm etük: Kadın pabucu. (40)

İlîk: Deriden yapılan çarık. (41)

Müküm: Kadın pabucu. (42)

Çizme ve ayakkabıların yapım malzemesi deri ve keçe idi. Kaşgarlı Mahmud "oyma" kelimesini açıklarken "Çizme yapımında kullanılan Türkmen keçesi" (43) demektedir.

Yukarıdaki örneklerde çarık ve edük'ün özellikle ayakkabı anlamı taşıdığı anlaşılıyor. Fakat Dede Korkut'ta geçen;

"Tepegöz Basatı öntüne kattı, tuttu, boğazından saludurdu, yatağına getürdü. Edügütün koncuna sokdu." (44) sözlerinden edügün bir de koncunun bulunduğunu anlıyoruz. Bu çizme gibi uzun değil, kısa konç olsa gerektir. Çünkü Anadolu'da hâlâ kullanılmakta olan edik, edük gibi söyleyişler ayakkabı anlamına gelmektedir.

Türkler, hırçın tabiatın tesirlerinden ayaklarını korumak ve daha rahat hareket edebilmek için birtakım giyecekler geliştirmişler, yerine göre konçsuz, kısa konçlı ve uzun konçlu olanlarını kullanmışlardır. Kadın ve erkeğin ayakkabılarının asırlarca önce ayrılmış olması da Türk kültürü açısından dikkate değer.

IV. GİYİMLE İLGİLİ TEKNİK VE MALZEMELER

Türklerin, giyeceklerini deri, kürk ve yünden yaptıkları gibi birtakım kumaşları kullandıkları da anlaşılmaktadır. Özellikle Çinlilerden ipekli kumaşların alındığını görüyoruz. Divanî Lügat-it Türk'te bunun örnekleri pek çoktur.

Ay: Turuncu renkte ipek kumaş.

Barçın: İpek kumaş.

Çit: Üzeri alaca nakışlı bir Çin ipeklisi.

Eğgiti: İpek, ipekli kumaş.

Koçaç: İpekli Çin kumaşı.

Kes: İpekli bir Çin kumaşı.

Şalaşu: Bir çeşit Çin dokuması.

Zürküta: Bir çeşit Çin ipeklisi.

Türklerin ipekçilikle uğramaya zamanlarının ve yaşayış tarzlarının müsaait olmadığı bilyoruz. Bu sebeple, bazı giyim malzemelerini başka milletlerden almalarını tabii karşılıyoruz.

Aşağıdaki örnekler ise Türklerin giyim kültürü ve tekniğini aksettirmesi bakımından önemlidir.

Kemşen: Kuzu derisi, kürk yapılan deri. (45)

Koyma: Deri, kürk. (46)

Tägme: Dügme. (47)

Ulağ: Elbise yaması. (48)

Kön: At derisi. (49)

Oyma: Çizme yapımında kullanılan Türkmen keçesi. (50)

Küpik: Seyrek, kaba dikiş; hurka veya bezin iki katı arasına pamuk koyarak dikmek. (51)

Yamasak: "Ol ton yamadı." (52)

Yığne: İgne. (53)

Tikmek: Dikmek. "Er ton tikdi." (54)

Tikiglik ton: Dikilmiş elbise. (55)

Tikdürmek: Elbise dikdirmek. (56)

Tonluk: Elbiselik. (57)

Çiknemek: Sıkı dikmek. (58)

Tomanmak: Giyinmek. (59)

Ütak: Ütâ. Mala biçiminde bir demir parçasıdır ki dikiş yerlerini yatıştırmak için kısırdılarak elbise üzerine bastırılmak. (60)

Yîlik: İlik (61)

Tonç: Elbiseci.

Etükçi: Ayakkabıcı.

"Ağaç hitiği ya ış tutgucu

Ya tonç etükçi amil kolğuç." (62)

(Hesinedar veya kâtip gibi memurlar ve elbiseci veya ayakkabıcı gibi sanatkarlar ile münasobettir.)

Yäng: Yün. (63)

Çupra: Eski elbise. (64)

Kemhindi ton: Çok giyilen elbise. (65)

Görüldüğü ki Türklerin giyimle ilgili eşya, malzeme ve giyim kültürünü yansıtan kelimeleri pek çoktur. Giyimleri-

nin ana maddesini deri, kürk ve yün oluşturmaktadır. Ancak yapılan elbiselere fazla özen gösterdikleri, gerek kullanım gerekse görüntü açısından değer verdikleri düğme, ilik, dikiş türlerinin çokluğu ve üstüden anlaşılmaktadır.

IV. SONUÇ

Sonuç olarak diyebiliriz ki Türk giyeceklerinin ana maddesini deri, kürk ve yün oluşturmaktadır. Bunlardan başka birtakım dokuma (pamuklu, ipekli v.s.) türleri de kullanılmışlardır. deri, eskiden beri Türklerin en başta gelen giyim malzemesi olmuştur. Yerleşik hayata geçen ve din değiştiren Uygurlarda ise dokumacılığın ön plana çıktığı muhakkaktır. Çünkü Budizm'in hayvan öldürmeyi yasakladığı bilinmektedir. Yerleşik hayat onları pamuk, ipek gibi malzemelere yöneltmiş olmalıdır. Bu arada yünden de faydalanmışlardır.

Hayvan sürüleri besleyen, dağ, orman bozkırlarda avlanan Türkler, en kolay elde ettikleri deri, kürk ve yünü, başlık, elbise ve ayakkabı yapımında temel malzeme olarak görmüşlerdir. Zaten tabii olan da budur. Fakat, bunları sadece ihtiyacı karşılayacak şekilde değil, rahatlık, zarafet ve incelik örneği olacak şekilde temizlikle dikmiş ve kullanmışlardır. Ilik, düğme, çıknefnek (sıkı dikmek), kúpik (seyrek dikiş), yigne (iğne) vs. tıta bunun açık ve kesin delilleridir. Tonç'un günümüzdeki tersi, etüççü'nin de kunduracı karşılığı olduğu ortaya çıkmaktadır.

Bütün bunlar, Türklerin giyeceklerine çok önem verdiklerini, dikiş tekniği bakımından başka milletlerden ileri seviyede bulduklarını göstermektedir.

NOTLAR

- (1) Kağarlı Mahmud: Divan-ı Lügat-ı Türk, (Haz. Besim Atalay), Ank., 1988, C. I, s. 349.
- (2) GÖKYAY, Orhan Şaik: Dedem Korkud'un Kitabı, İst., 1973, s. 18
- (3) Kağarlı: A.g.e., C. I., s. 490
- (4) A.g.e., C. I., s. 493
- (5) A.g.e., C. I., s. 496.
- (6) A.g.e., C., s. 390

- (7) ESDN, Emel: İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş, İst., 1978, s. 107
- (8) W. Eberhard: Çin'in Şimal Komşuları, (Çev. Nimet Uluğtuğ), Ank., 1942, s. 68
- (9) Kağarlı Mahmud: A.g.e., C. I., s. 390
- (10) Kağarlı Mahmud: A.g.e., C. III., s. 389
- (11) A.g.e., C. I., s. 510
- (12) A.g.e., C. III., s. 441
- (13) ERGİN, Muharrem: Orhun Abideleri, İst., 1988, s. 71
- (14) Yusuf Has Hacıb: Kutadgu Bilig, (Haz. R. Rahmeti Arat), I, Metin, İst., 1947, s. 477
- (15) A.g.e., s. 242
- (16) Kağarlı Mahmud: A.g.e. C. III, s. 441
- (17) ERGİN, Muharrem: A.g.e., s. 72
- (18) Kağarlı Mahmud: A.g.e., C. III, s. 441
- (19) Eberhard: A.g.e., s. 86
- (20) ÖGEL, Bahaeddin: Türk Kültür, Tarihine Giriş, C. 5, s. 7.
- (21) Kağarlı Mahmud: A.g.e., C. I. s. 477.
- (22) A.g.e., C. I, s. 102
- (23) A.g.e., C. I, s. 69
- (24) A.g.e., C. I, s. 390
- (25) A.g.e., C. I, s. 383
- (26) A.g.e., C. III, s. 38
- (27) A.g.e., C. III, s. 378
- (28) A.g.e., C, s. 37
- (29) A.g.e., C. III, s. 19
- (30) ÖGEL: A.g.e., s. 101
- (31) A.g.e., s. 102
- (32) Eberhard: A.g.e., s. 95
- (33) GÖKYAY: A.g.e., s. 45
- (34) A.g.e., s. 62
- (35) AKSOY, Ö. Asım: Atasözleri Sözlüğü, C. I, Ank., 1971
- (36) Kağarlı: A.g.e., C. I, s. 67
- (37) ÖGEL: A.g.e., s. 114
- (38) Kağarlı: A.g.e., s. 68
- (39) A.g.e., C. I, s. 69
- (40) A.g.e., C. I, s. 395
- (41) A.g.e., C. I, s. 104
- (42) A.g.e., C. I, s. 395
- (43) A.g.e., C. II, s. 100
- (44) GÖKYAY: A.g.e., s. 110.
- (45) Kağarlı: A.g.e., C. I, s. 109
- (46) Kağarlı: A.g.e., C. III, s. 173
- (47) A.g.e., C. I, s. 433
- (48) A.g.e., C. III, s. 122
- (49) A.g.e., C. III, s. 140
- (50) A.g.e., C. II, s. 400
- (51) A.g.e., C. I, s. 408
- (52) A.g.e., C. III, s. 91
- (53) A.g.e., C. III, s. 38
- (54) A.g.e., C. I, s. 421
- (55) A.g.e., C. I, s. 509
- (56) A.g.e., C. II, s. 174
- (57) A.g.e., C. II, s. 11
- (58) Yusuf Has Hacıb: A.g.e., s. 358
- (59) A.g.e., s. 887
- (60) Kağarlı: a.g.e., C. I, s. 98
- (61) A.g.e., s. 387
- (62) Yusuf Has Hacıb: A.g.e., s. 263
- (63) Kağarlı: a.g.e., c. I, s. 305
- (64) A.g.e., C. I, s. 421
- (65) A.g.e., C. I, s. 449